DE OUDENGELSE ALDHELMGLOSSEN IN HS. 1650 VAN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE BRUSSEL

DOOR

Prof. Dr. R. DEROLEZ
lid der Maatschappij

Een volledige bespreking van de talrijke problemen, die bij de studie van de Oudengelse glossen in het Brusselse Aldhelmhandschrift nr. 1650 rijzen, zou het raam van een spreekbeurt of een tijdschriftartikel ver te buiten gaan. Hier zal ik slechts een overzicht van de belangrijkste van die problemen geven, te meer daar ik hoop dat de resultaten van een uitvoeriger studie in een niet al te verre toekomst vóór ons zullen liggen [1].

Voor een gedetailleerde beschrijving van het bedoelde handschrift moge ik hier verwijzen naar de inleiding, die wijlen Professor van Langenhove voor zijn facsimilé-uitgave schreef [2]. Dit in een 10e-eeuwse hand geschreven manuscript moet eens een sieraad geweest zijn van de kloosterbibliotheek waar het bewaard werd. In de loop van de 11e eeuw schreven ten minste zes verschillende scribenten Latijnse en Oudengelse glossen tussen de regels en in de marges. Hierdoor werd het uitzicht van de codex wel bedorven, maar hij kreeg tegelijk een uitzonderlijke betekenis voor de filoloog. De volgorde van de zeven ongenummerde katernen (= 56 folio's) moet eens overhoop zijn geraakt: onderaan op fol. 8^v, 16^v en 32^v staan nota's in een 15e-eeuwse hand die erop wijzen dat de derde en de vierde katerne in die tijd vóór de tweede ingebonden waren en wel in omgekeerde volgorde [3]. Vooraan ko-

(1) Een van mijn studenten, de heer J. Buelens, onderzocht in zijn licentiaatswerk de eerste vijf folio's van het Brusselse handschrift, en bereidt thans een doctorale dissertatie over het geheel van de Aldhelmglosseringen voor. Tijdens een studieverblijf in Engeland collationeerde hij reeds enkele van de daar bewaarde codices.

(2) *Aldhelm's De Lavdibvs Virginitatis With Latin and Old English Glosses. Manuscript 1650 of the Royal Library in Brussels.* With an Introductory Chapter by George VAN LANGENHOVE (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra Serie: Facsimiles. II). Brugge, 1941.

(3) G. VAN LANGENHOVE, *o.c.*, blz. 7 : « As the ink-stain in the right corner at the top of fol. 16^v corresponds to the catch-sign on folo 33^r it looks as if the

men nog twee in de foliëring niet meegetelde papieren schutbladen, die niet zonder belang zijn voor de geschiedenis van het handschrift. Het eerste draagt op de keerzijde een nota van de hand van Andreas Schottus, de Antwerpse filoloog en polygraaf [4]. Schottus verwijst er naar de *Catalogus Scriptorum Brittaniae* van een zekere Ballaeus (een naam die we dadelijk nog zullen ontmoeten) en noteert dat de tekst van dit handschrift betrouwbaarder is dan die van de tweede uitgave van de *Bibliotheca Sanctorum Patrum.* Hij veronderstelt dat het handschrift uit Engeland naar onze streken werd overgebracht om het « aan de vlammen van de beeldstormers » te ontrukken. Mone, de eerste uitgever van de Oudengelse glossen, vat dit op als « jesuitischer Zusatz », maar Schottus' bemerking hoeft niet helemaal uit de lucht gegrepen te zijn [5]. Uit een afschrift van dit manuscript, dat in de 17e eeuw gemaakt werd en thans ook in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust, (Ms. 4164-4166, waarover verder meer), weten wij dat het manuscript in het bezit van Abraham Ortelius geweest is [6]. Daar Ortelius ook in die troebele tijden zeer drukke betrekkingen met Engeland onderhield en er zelf geweest was, kon hij zo dit handschrift in handen gekregen hebben [7]. Van even groot belang is de inhoud van het tweede schutblad. Van een hand, die niet die van Andreas Schottus is, bevat het een vrij uitvoerige bio-bibliografische nota over Aldhelm [8]. Onderaan staat niet ' I.I.

second gathering only had been displaced, the order of succession having become 1.3.4.2.5 » De verwijzingen zijn echter de volgende :

8^{v} A. verte sexdecim folia inf*ra*/ & inuenies quod sequitur. s./ vt non.

16^{v} Verte sexdecim folia sup*ra*. inuenies q*uod* seq*uitur*. s. *turbis* p. 4.

32^{v} Verte sexdecim folia inf*ra* &/ inuenies q*uo*d seq*ui*tur. s. cadauer.

zodat de volgorde moet geweest zijn I (1-8). IV (25-32). III (17-24). II (9-16). V (33-40), enz.

(4) *Biographie Nationale,* publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. XXII (1914-1920), 1-14.

(5) F. J. MONE, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der teutschen Literatur und Sprache.* Aachen-Leipzig, 1830, blz. 323. Maar vgl. b.v. R. W. CHAMBERS, *On the Continuity of English Prose from Alfred to More and his School* (Early English Text Society). Londen, (1950), blz. clxx.

(6) Ms. 4164-4166, fol. 6^{v} « Usus sum exemplari... quod olim Abrahami/ Ortelii, nunc Collegii Societatis Jesu Antuerpensis/ quod de Anglia allatum, flammisque Iconomachorum/ erruptum conijcio ex vocibus quibusdam Anglicanis/ seu Anglosaxonicis » ; fol. 73^{r} « Aldhelmus de virginitate/ collatus ad exemplar/ vetustissimum/ Abr. Ortelij, in quo/ passim expositio Anglicana/mixta ». Zie verder nog aan het slot van deze bijdrage.

(7) *Biographie Nationale* XVI (1901), 291-332. Tegen die veronderstelling brengt MONE in, dat de in voetnota (3) geciteerde verwijzingen in een continentale hand geschreven zijn; maar is dit wel te bewijzen?

(8) (Inc.) ALDELMVS BLADVINVS, Yna Visisaxonum seu Occidentalium Anglorum/ regis ex patre nepos... (Expl.) ... anno incarnationis/ eiusdem DCCIX in Malmesberiensi coenobio summo cum honore sepultus/ sub Echelardo Occidentalium Anglorum rege./Io. Baleus.

Baleus', zoals Ehwald en van Langenhove lazen [9], maar 'Jo. Baleus'. Met de hulp van Schottus' aantekening is het niet moeilijk de auteur van deze nota over Aldhelm te ontdekken. Het is niemand minder dan de Engelse polemist en dramaturg John Bale, die tijdens zijn bewogen leven o.m. gereformeerd bisschop van Ossory in Ierland was [10]. Uit de schikking van de tekst zou men op het eerste gezicht kunnen afleiden, dat we hier met een autograaf van Bale te doen hebben. Het is immers niet ondenkbaar dat dit handschrift zou behoord hebben tot de boeken, die Bale tijdens een vlucht kwijt geraakt was [11]. Van Neil Ker, de Oxfordse paleograaf die op dit ogenblik een volledige kataloog van alle Oudengelse handschriften in druk heeft, vernam ik dat de bedoelde hand niet die van Bale is. Het citaat komt wel — dat was overigens uit de bemerking van Schottus al af te leiden — uit Bale's *Scriptorum Illustrium Maioris Britanniae Catalogus*, die in 1557-1559 te Basel verscheen. Bovenaan op dezelfde bladzijde schreef een andere hand *Pone et verba Trithemii*, een verwijzing naar Trithemius' *De scriptoribus ecclesiasticis*; en juist boven het zo even besproken citaat: *Ex Joh(ann)e Baleo*. De naam Baleus is zowel boven als onderaan het citaat doorgehaald: blijkbaar apprecieerde een later gebruiker van het handschrift die naam met zijn ketterse connotaties niet, en dit is te begrijpen. Van Ortelius ging het handschrift namelijk over naar de bibliotheek van het Antwerpse Jezuïetencollege. Op fol. 1[r] staat *Collegii Soc(ietatis) Iesu Antuerp(ensis)*, en daaronder de initialen D.P., die Mone als *Daniel Papebrokius* las [12]. Via de Bibliothèque de Bourgogne kwam het handschrift tenslotte in de Koninklijke Bibliotheek terecht, waar het eerst nr. 539 droeg, en later nr. 1650.

Het eigenlijke handschrift, dat zijn fols. 1-56, wordt bijna geheel ingenomen door Aldhelm's *De Laudibus Virginitatis* [13]. Ald-

(9) *Aldhelmi Opera*. Edidit RVDOLFVS EHWALD (Monumenta Germ. Hist., Auct. Antiquiss. XV). Berlin, MCMXIX, blz. 215 « Primus codicem possedisse videtur I.I. Baleus, qui in folio praefixo altero nonnullis de vita Aldhelmi allatis supposuit nomen suum ». G. VAN LANGENHOVE, *o.c.*, blz. 10 « On the Continent it belonged to I.I. Baleus (an otherwise unknown man?)... »

(10) *Dictionary of National Biography*, Edited by L. STEPHEN and S. LEE. I (London, 1908), blz. 961 vlg.
J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, II (Brussel, 1902), blz. 410, had overigens de naam onderaan de nota reeds juist gelezen (« Jean Baleus »).

(11) BALE vluchtte twee maal uit Engeland naar het vasteland, nl. in 1540 en 1553. Over zijn bibliotheek schreef H. MCCUSKER, *Books and Manuscripts formerly in the Possession of John Bale*. (Transactions of the Bibliographical Society) *The Library* XVI (1935), 144 vlg.

(12) J.F. MONE, *o.c.*, blz. 323.

(13) Nl. tot fol. 55[v]15 (Expl. ... paradysi gemine, & celestis patriae participes. AmeN), waarna nog een paar korte stukjes volgen :

helm werd ca. 640 geboren en was verwant met Koning Ine van Wessex. Hij kreeg eerst onderricht van de Ier Maeldubh, de stichter van het klooster van Malmesbury, om dan verder te worden opgeleid door twee mannen die in de culturele opgang van de Angelsaksen een buitengewoon belangrijke rol hebben gespeeld: Theodorus, die afkomstig was uit Cilicië, te Athene gestudeerd had vóór hij te Rome tot priester werd gewijd, en ca. 669 naar Engeland kwam om er als aartsbisschop van Canterbury het kerkelijk leven naar rooms model te organiseren; en Hadrianus, die in Afrika geboren was, abt werd van een in de buurt van Napels gelegen klooster en tenslotte de leiding kreeg van de St. Augustinusabdij te Canterbury. Van dit contact met twee cultuurwerelden zullen wij in Aldhelm's taal sporen terugvinden: van de Ieren leerde hij het eigenaardige, naar bouw en woordkeuze zo gecompliceerde Latijn in de aard van de *Hisperica famina,* van de vertegenwoordigers van de « in nieuwe kruiken » overgegoten klassieke vorming kreeg hij naast een soliedere grammaticale opleiding ook een zekere kennis van het Grieks. Aldhelm schrijft een voor onze smaak gezwollen, hoogdravende stijl, met alliteraties, assonanties en rijmen, gezochte termen en figuren. Zijn eruditie is wat al te opvallend, maar in zijn tijd werd zijn werk zeer hoog geprezen (b.v. door Beda) en zijn invloed is tot in de 14e en de 15e eeuw te bespeuren. Het is waarschijnlijk als abt van Malmesbury dat hij vóór 690 zijn *De virginitate* voor de kloosterzusters van Barking schreef, eerst in proza, en kort daarop in een poëtische versie. In 705 werd hij bisschop van Sherborne. Hij overleed op 25 mei 709 [14].

In het Brusselse handschrift is de tekst van *De Laudibus Virginitatis* zo ruim geschreven, dat men de indruk krijgt dat hij van het begin af op glossering berekend was. Het is juist die glossering, die steeds weer de belangstelling der geleerden getrokken heeft. Reeds in 1830 gaf Mone in zijn *Quellen und Forschungen zur Geschichte der teutschen Literatur und Sprache* alle Oudengelse glossen uit. Door een vergissing in de nummering kwam hij tot een totaal van 6518 glossen; in feite zijn er

55v18 Salomon dicit : Melior *es*t iniq*ui*tatis uiri qua*m* benefaciens mulier. Haec est expositio... (Marginale nota : Eccle*siastici* 42v.14. Ergo Siracides, non Salomon). Expl. ... & p*ro*ximi *non* potest esse absq*ue* Dei.
56r10 CALAMU*M* QUASSATU*M* NON CONTERET: & LINU*M* FUMIGANS N*ON* EXTINGUET (in margine : Isaiae 43.v.3). Expl. ... qui uenit in hunc mundu*m* querere & saluu*m*/ facere q*uo*d perierat (56r19).

(14) M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters.* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Neunter Band, Zweite Abteilung) I. Teil (München, 1911), blz. 134-141.

ongeveer 5.600 [15]. Mone was voor zijn tijd een zeer goed filoloog. Hij had werkelijk een inzicht in de problematiek van deze glossering. In zijn inleiding beschreef hij b.v. de vijf handen die de meeste glossen geschreven hadden; maar in zijn uitgave meende hij het aandeel van de verschillende scribenten niet te moeten onderscheiden, omdat zij ongeveer op hetzelfde tijdstip geschreven hadden en hij in hun werk geen taalkundige verschillen kon ontdekken. Wel trachtte hij telkens te bepalen of een Oudengelse glosse bij het tekstwoord dan wel bij een reeds ingevulde Latijnse glosse behoorde. Het gevolg is, dat zijn lemmata nu eens in de tekst staan en dan weer tussen de regels moeten gezocht worden. Deze nutteloze complicatie vermeed de volgende uitgever, Bouterwek, door eenvoudig bij elk tekstlemma alle Latijnse en Oudengelse glossen af te drukken (natuurlijk nam hij geen lemmata op die alleen in het Latijn geglosseerd zijn [16]). Wat Bouterwek niet gaf, of toch niet steeds, was de juiste volgorde waarin de glossen neergeschreven waren. Vaak is namelijk uit de schikking van het handschrift uit te maken, welke glosse het eerst geschreven werd en welke zo goed het ging in de overblijvende ruimte erbij gevoegd werden. Maar Bouterwek's uitgave vertoonde nauwelijks minder fouten dan Mone's, terwijl eerstgenoemde ook hier en daar een foutieve lezing stilzwijgend verbeterde. Zeer betrouwbaar was deze tweede uitgave dus ook niet, maar ze is bijna een eeuw lang de meest gebruikte gebleven. In 1883 had Hausknecht ze al met het handschrift vergeleken en op een paar honderd punten verbeteringen voorgesteld [17], maar de noodzakelijkheid van een nieuwe uitgave moest nog in 1907 en 1910 door Schlutter, in 1930 en 1940 door van Langenhove en in 1950 door Mustanoja onderstreept worden [18]. Gelukkig bezitten wij naast waardevolle aantekeningen over afzonderlijke glossen sedert 1941 van Langenhove's facsimile-uitgave, die een werkelijk betrouwbaar studiemateriaal levert. Maar hoe technisch volmaakt een facsimile ook

(15) Vooral waar verschillende handen glosseren, is het eigenlijk niet goed mogelijk het juiste aantal glossen van een handschrift op te geven, tenzij men van een aprioristisch principe uitgaat en b.v. adjectief + substantief steeds als één, of als twee glossen, telt. NAPIER b.v. neemt op blz. 144 *cum inexpertos* samen als één lemma (2/271), maar op blz. 104 is *inexpertos* nr. 3928 en *cum... pellexerint* nr. 3929 ; op blz. 81 is *ad palatinas* nr. 2996 en *zetas* nr. 2997, maar op blz. 141 vormen deze lemma's één nummer (2/132).

(16) *Zeitschrift für deutsches Altertum* IX (1853), blz. 401 vlg.

(17) *Anglia* VI, (1883), blz. 96 vlg.

(18) O.B. SCHLUTTER, *Anglia* XXX (1907), blz. 130 vlg.; XXXIII (1910), blz. 232 vlg. G. VAN LANGENHOVE, in : *A Grammatical Miscellany Offered to Otto Jespersen* (Copenhagen, 1930), blz. 75 ; *Aldhelm's De Lavdibvs Virginitatis*, blz. 9. T. F. MUSTANOJA, *Neuphilologische Mitteilungen* LI (1950), blz. 49 vlg.

mag zijn, het kan het handschrift (of een tekstuitgave) niet geheel vervangen. Meer bepaald met betrekking tot het Brusselse handschrift valt op te merken, dat het facsimile in twee opzichten een enigszins andere indruk geeft dan het origineel. Aan de ene kant zijn de glossen er soms beter te lezen dan in het origineel, vooral daar waar de inkt verbleekt is en dus weinig met het perkament contrasteert. Maar aan de andere kant gingen de kleurschakeringen van de voor de glossen gebruikte inkten bij de reproductie min of meer verloren, en die schakeringen zijn juist een grote hulp als we de verschillende handen proberen te onderscheiden.

De problemen, die bij de studie van de Brusselse glossen op te lossen zijn, reiken echter heel wat verder dan dit ene handschrift. Reeds in 1891 had Logeman in een handschrift van de Salisbury Cathedral Library meer dan 200 Oudengelse glossen bij Aldhelm's werk gevonden [19]. Napier onderzocht hetzelfde handschrift een paar jaar later opnieuw en ontdekte er nog een dertigtal glossen in, die aan Logeman's aandacht ontsnapt waren [20]. Hij begon nu alle Aldhelmhandschriften die hij kon vinden te excerperen. De vrucht van dit geduldige zoeken was de publicatie, in 1900, van een verzameling Oudengelse glossen, waarvan 7289 Aldhelmglossen uit 12 verschillende handschriften de hoofdschotel vormden [21]. Het is wel interessant te noteren dat, onder al de Aldhelmhandschriften die Napier inzag, er slechts twee waren zonder Oudengelse glossen. Geen enkele andere auteur, zelfs niet de veelgelezen Beda, werd ook maar bij benadering zo overvloedig geglosseerd. Aldhelm's eigenaardige taal verklaart waarom zijn werken zoveel exegese behoefden. Zonder de hulp van interlineaire glossen of van een passende woordenlijst zullen de kloosterzusters van Barking, voor wie *De Laudibus Virginitatis* geschreven werd, niet alle finesses van zijn proza begrepen hebben al kenden zij wel meer Latijn dan Mone vermoedde. We zullen verder nog even tot het probleem van de bronnen van zijn woordenschat terugkeren.

Onder de geglosseerde Aldhelmhandschriften kon Napier twee groepen onderscheiden. De ene omvat het door Logeman gepubliceerde handschrift van Salisbury Cathedral Library (Nr. 38: 323 glossen) en twee manuscripten uit het British Museum, MSS. Royal 6. A. VI (395 gll.) en 5.E.XI (423 gll.); de andere wordt gevormd door het Brusselse handschrift (voortaan met *B* aangeduid: ca. 5600 gll.), een Oxfordse codex, Digby MS. 146 (= *D*;

(19) *Anglia* XIII (1891), blz. 26 vlg.
(20) *Anglia* XV (1893), blz. 204 vlg.
(21) *Old English Glosses, Chiefly Unpublished.* Oxford, 1900.

5504 gll.) van de Bodleian Library, en verder MS. Royal 6.B.VII van het British Museum (502 gll.) en MS. P.i.17 van Hereford Cathedral Library (57 gll.). Een aantal glossen komen in beide handschriftenfamilies voor, maar de « Salisbury-groep » schijnt toch meestal onafhankelijk van de « Digby-groep ». Het is overigens zeer moeilijk te bepalen of beide groepen al dan niet verwant zijn; men kan zich best voorstellen dat verschillende glossatoren tenminste voor enkele woorden dezelfde verklaring zullen gevonden hebben — het tegendeel is nauwelijks denkbaar. De andere handschriften waaruit Napier glossen publiceerde, zijn of onafhankelijk van beide hoofdgroepen, of bevatten glossen die nu bij de ene en dan bij de andere groep aangetroffen worden.

Geen twee glosseringen vertonen echter zoveel punten van gelijkenis als *B* (het Brusselse handschrift) en *D* (het Oxfordse). Ze bevatten niet alleen een ongeveer gelijk aantal glossen (wat *B* meer heeft, betreft hoofdzakelijk de eerste paar bladzijden van de tekst, die in *D* ontbreken), maar het zijn op weinig uitzonderingen na precies dezelfde glossen. De oplossing van het probleem der verhouding tussen deze twee versies is dan ook van het grootste belang voor de studie van de gehele groep. Napier heeft reeds geprobeerd tot een oplossing te komen [22]. Hij constateerde dat er een duidelijk verschil tussen de taal van deze twee glosseringen bestaat: *D* bevat een aantal Kentische vormen, maar is voor het overige hoofdzakelijk laat-Westsaksisch; *B*, daarentegen, is over het algemeen als (laat-) Kentisch te karakteriseren. Ook vertoont de taal van *D* minder vormen die op de overgang naar het Middelengels wijzen dan dit bij *B* het geval is. Verder noteerde Napier, dat in beide glosseringen een hele reeks identieke fouten voorkomen; dat *D* er een aantal heeft die niet in *B* staan, maar *B* nog meer die *D* niet heeft. Bovendien moest hij rekening houden met het derde handschrift van deze groep, MS. Royal 6.B.VII, dat slechts een 500-tal glossen bevat, dus tienmaal minder dan de twee andere codices. Op grond van al deze gegevens stelde Napier de volgende hypothese op: er bestond aanvankelijk een hoofdzakelijk Westsaksische glossering met ongeveer 500 glossen; het Londense handschrift geeft een goed idee van dit prototype *X*. De glossering van *X* werd door een Westsaksisch scribent aangevuld zodat ze meer dan tienmaal haar oorspronkelijke omvang kreeg. Een Kentisch scribent schreef nu deze glossen af en verving een aantal Westsaksische vormen door de corresponderende vormen van zijn eigen dialect. Dit werd de hypothetische versie *Y*, die nu weer een Westsaksisch scribent tot model diende.

(22) *O.c.*, blz. xxv.

Bij het afschrijven zette deze op zijn beurt een reeks van resterende Kentische vormen om in Westsaksische, maar liet er ook een aantal onveranderd. Zijn werk vinden we in *D*. Hetzelfde prototype *Y* werd ook door een Kentisch scribent afgeschreven, maar deze paste de taal zo grondig mogelijk aan zijn eigen dialect aan. Dit werd dan *B*. Uit deze uiteenzetting blijkt al dat Napier's stemma misschien wel iets te ingewikkeld is. Het is vooral om het hybriede karakter van de taal van *D* uit te leggen en tegelijk met de superioriteit van dit handschrift t.o.v. *B* rekening te houden, dat hij voor *D* een opeenvolging van Ws. (*X*)—Ws. (*X'*)—Ke. (*Y*)—Ws. (*D*) moest poneren, en voor *B* een opeenvolging Ws. (*X*)—Ws. (*X'*)—Ke. (*Y*)—Ke. (*B*). Napier had nog met een speciale moeilijkheid af te rekenen, nl. het ontbreken van een goede uitgave van *B*. Hij kon *D* slechts met Bouterwek's uitgave vergelijken, niet met het origineel. Hij was weliswaar een uitstekend filoloog, die b.v. op grond van deze vergelijking een aantal foutieve lezingen van Bouterwek verbeterde, die Hausknecht bij het collationeren ontgaan waren. Maar één blik op het Brusselse handschrift zou volstaan hebben om hem ervan te overtuigen dat hij hier niet met een afschrift van één prototype te doen had, maar met een compilatie uit verschillende bronnen. Bekijken wij om het even welke bladzijde, dan valt dadelijk op dat de glossen er door verschillende handen boven en naast elkaar geschreven zijn, en bij gebrek aan ruimte ook vaak in de marges. Zo vinden we 20ᵛ16 *factio* geglosseerd door *gereonung, leasung* en *mendacium* (twee of drie verschillende handen), terwijl in de marge nog eens *Factio. reonung* staat; 9ʳ3 treffen wij bij *epichedion et epitaphion* glossen van vijf verschillende handen aan: 1 *carm*en *sup*er *cadauer, carm*en *sup*er *tumulu*m; 2 u*el mortuo*rum, *licsang, byriensang;* (in de rechter marge) 3 *licleoð* 7 *bergelsleoð,* met van 4 telkens boven *leoð* nog eens *sang*; en ten slotte nog in de linker marge 5 *licleoð* en *byrgleoð* (in de rechter marge staat bovendien nog een Latijnse verklaring van *epitaphium*). Vaak schrijven verschillende handen dezelfde glosse twee of zelfs drie keren bij hetzelfde Latijnse tekstwoord, b.v. 35ᵛ3: driemaal *sace* bij *tyrannidem*; tweemaal *scamlic*, éénmaal *scamfœst* en éénmaal *scamfeste* bij *pudibunda* 34ᵛ6. Soms treden in die herhalingen dialectische of andere verschillen aan de dag: 23ʳ 11 *mearcode* en *mercude* bij *sulcaret* ; 23ᵛ17 *cystignesse* en *cystignysse* bij *liberalitatis*. Verder vertoont de Brusselse glossering tal van verbeteringen. Zo stond bij *propinque* 26ʳ3 eerst een glosse *neansibbere* waarboven een andere hand *domestica* schreef; daarna werd *neansibbere* uitgeschrapt, maar een derde hand verklaarde het

lemma in de marge met *gesibbere oþþe neansibb* (de uitgang van dit laatste woord ging bij het gelijksnijden van de randen verloren). Enkele van deze correcties zijn zeer interessant om het licht dat zij op de verwantschap met andere handschriften kunnen werpen. Onderaan op fol. 20^{r} werd onder het woord *competentium* een glosse geschrapt; in *D* staat bij dit woord geen enkele verklaring, maar het derde handschrift van deze groep, MS. Royal 6.B.VII, heeft bij *competentium* de glosse *geleaflystendra*. Uit wat in *B* nog van de geschrapte glosse te lezen is, blijkt, dat het dezelfde moet geweest zijn. De oorzaak van de « fout » is gemakkelijk te vinden: de glosse hoorde eigenlijk bij *catecuminorum* (zelfde regel), waar we inderdaad van een andere hand de Kentische vorm *geleafhlestendra* aantreffen, vgl. nog de marginale glosse links bovenaan: *Catecuminus, leafhlestend,* die blijkbaar van de interlineaire tekstglosse is afgeleid (het weglaten van *ge* is te verklaren door het feit dat dit prefix tamelijk ver van de rest van de tekstglosse stond). Deze voorbeelden volstaan zeker om enig idee te geven van de ingewikkelde structuur van *B*. Daartegenover staat een handschrift *D*, dat bijna uitsluitend door één enkele hand geglosseerd werd. We zijn dus verplicht Napier's stemma op te geven en *D* als een direct of indirect afschrift van *B* te beschouwen. Dit is, naar ik onlangs van hem vernam, ook de oplossing die Neil Ker verkozen heeft. We moeten dan echter proberen te verklaren hoe *D* een meer conservatieve taalvorm kan vertonen dan zijn model. Als we beide handschriften in hun tijdsverband plaatsen, blijkt dit bezwaar minder groot. Uit studies die gedurende de jongste 25 of 30 jaar aan de overgangsperiode van Oud- naar Middelengels gewijd werden, weten wij dat sommige taalverschijnselen, die naar het traditionele inzicht die overgang bepalen (b.v. de verzwakking van de uitgangsvocalen), eigenlijk reeds in de Oudengelse periode plaatsgrijpen. Malone, Moore en Marckwardt [23] hebben aangetoond dat die verschijnselen reeds gedurende de 10e eeuw in de gesproken taal moeten voorgekomen zijn. Aan de andere kant stelt men vast dat tot laat in de 11e eeuw een vrij « klassiek » Oudengels geschreven werd. Deze schrijftraditie moet in bepaalde centra bijzonder sterk geweest zijn. Het is dus niet ondenkbaar dat teksten bij het

(23) K. MALONE, *When Did Middle English Begin ?* In : *Curme Volume of Linguistic Studies* (Language Monographs VII) (Baltimore, 1930), blz. 110 vlg. S. MOORE, *Loss of Final n in Inflectional Syllables of Middle English.* Language III (1927), blz. 232 vlg.; *Earliest Morphological Changes in Middle English.* Language IV (1928), blz. 233 vlg.
A. MARCKWARDT, *Verb Inflections in Late Old English.* In : *Philologica, The Malone Anniversary Studies.* (Baltimore, 1949), blz. 107 vlg.

afschrijven verbeterd werden; natuurlijk leidde dit ook wel eens tot het ontstaan van de hypercorrecte vormen. Meer bepaald in het geval dat ons interesseert, kan de glossator van *D* de weinig systematische spelling van *B* met zijn talrijke varianten gecorrigeerd hebben. Hij liet echter genoeg late en zelfs foutieve vormen staan om te bewijzen dat dit « correcte » Oudengels niet de taal was die hij elke dag sprak [24]. Enkele voorbeelden mogen deze opvatting illustreren:

1. Wat het al of niet schrijven van de *h-* betreft, heerst in beide handschriften een zekere willekeur, maar vooral in *B*: 49r6 *æþenra* (: *allophilorum*) tegenover *D* 5018 *hæþenra* [25]. Maar in een passage die beide scribenten misschien niet goed begrepen —het gaat om de vertaling van *indegitamentorum* 42v20 — hebben beide handschriften de vorm zonder *h* (bedoeld was wel *hæþenra* [*boca*] « boeken der heidenen »). Vgl. ook *D* 5450 *remmingce* : *B* 54r7 *hremmingce*.

2. In plaats van de traditionele spelling *ea* (<*æ* door breking enz.) heeft *B* vaak de jongere *æ*, b.v. *mærcerum* (: *notariis* 54r5) waar *D* *ea* vertoont (*D* 5447 *mearcerum*). Maar de glossator van *D* schrijft zelf dikwijls *æ* voor *ea* en omgekeerd *ea* voor *æ*. Met hoe weinig zekerheid hij te werk gaat, blijkt o.m. uit *wæl-*, dat slechts één keer zo gespeld is (*D* 3301 = *B* 30v13), en elders steeds *weal-* als dit ook de schrijfwijze van *B* is. In zijn ijver om zoveel mogelijk *ea* te gebruiken « verbetert » hij *B* 30v9 *spærlirum* (: *surris*) tot *spearlirum* (*D* 3287) en *B* 30v21 *scræfe* (: *cuniculo*) tot *screafe* (maar omgekeerd of uit onoplettendheid het correcte *swearte* van *B* 50v12 tot *swærte* *D* 5155).

3. De uitgang van de onverbogen infinitief is in *B* vaak *-en*, terwijl *D* *-an* heeft, *B* b.v. 52v14 *bepæcen* naast *D* 5348 *bepæcan*. Maar waar de glossator van *D* 5306 een hypercorrect *understandan* (: *deprehenduntur*) schreef, biedt *B* 52v1 de betere lezing *understanden* (onderverstaan *wœron*). Ook in andere gevallen waar de uitgang *-an* voorkwam of kon voorkomen, heeft *D* vaak een meer archaisch uitzicht: *D* 5169 *anwlatan* (: *formę*) tegenover *B* 51r2 *anwlaten*, en zelfs *D* 3796 *scildtruman* (: *testudine*): *B* 35v21 *scildtrume*.

(24) Overzicht bij NAPIER, *o.c.*, blz. xxvii vlg.
(25) De nummers van *D* zijn die in NAPIER's uitgave.

4. Het prefix *ge-* wordt in *D* soms tot *i-*, maar in *B* is dit veel vaker het geval: 43ᵛ22 *uniwemmedes*: *D* 4536 *ungewemmedes* (*:inlibatæ;* maar *D* 1227 *uniwemmedes!).* De palatale *g* van het suffix *ig* wordt zowel in *D* als in *B* dikwijls door de voorafgaande *i* opgeslorpt: *D* 5361 *geolstrigum* (: *purulentis*): *B* 52ᵛ18 *geolstrium*; *D* 5481 *hefies* (*:ferreus*): *B* 54ᵛ2 id.; *D* 5488 *gewyrdinesse* (: *urbanitatis*) : *B* 54ᵛ13 *gewyrdignysse.*

5. Voor de preteritumuitgang *-ode* van de tweede klasse der zwakke werkwoorden en voor *-od* van het beantwoordende participium schrijft de glossator van *D* meestal *-ode* of *-ude* resp. *-od, ud*, terwijl we in *B* vaak *-ede, -ed* aantreffen: *D* 5307 *geahnode* (: *usurpatę*): *B* 52ᵛ2 *geagnede* (van *geagnian*), *D* 4466 *behættod* (: *decaluata*): *B* 43ᵛ9 *behætted*; maar *D* 4303 *woffede:* (*:debachatur*).

6. Waar *B* voor de meervoudsuitgang van het preteritum dikwijls *-an* heeft, vertoont *D* meestal *-on* : *D* 4240 *wæron* : *B* 40ᵛ21 *wœran;* maar *-an* komt ook in *D* voor: 4256 *syrewedan* (: *machinerentur*): *B* 41ᵛ4 *serewedan.*

7. Wat de dialectische verschillen betreft, moge hier een verwijzing naar Napier's uitvoerig overzicht volstaan [26]. Een nieuw onderzoek, dat èn statistische volledigheid èn zorgvuldige beschouwing van afzonderlijke gevallen zou beogen, is echter niet overbodig. We denken hier b.v. aan *D* 227, waar *cennincge* (: *concretione*) tegenover *B* 3ᵛ6 *cynnincge, cennunge* staat; of aan het suffix *-nesse, -nysse,* dat in *D* iets vaker in de vorm *-nesse* verschijnt (verhouding op grond van telling van een 150-tal gevallen: ca. 55: 45), in *B* meestal als *-nysse* (ca. 88: 12).

Dat zowel *D* als *B* tot de overgangsperiode naar het Middelengels toe behoren, blijkt nog uit het feit dat *e* + *nct* tot *eint* wordt (*D* 829 *summerso : ase'i'ntum* = *B* 8ᵛ20 id.) — een verschijnsel dat Napier in andere handschriften niet vóór de 12e eeuw aantrof. Ook het gebruik van *-u-, -v-* voor intervocalische *-f-* wijst op een late datum: *D* 5042 *ciuesdomes, cifesboren, B* 49ᵛ1 *ciuesboren, cyuesdomes* (: *pelicatus).* Napier vermoedt dat ook het gebruik van *u* voor *y* reeds het zuidwestelijk Middelengels weerspiegelt. Het Anglo-Normandische teken voor /y/, *u,* is

(26) *O.c.*, blz. xxviii vlg.

echter niet het enige spoor van Franse invloed. Ook de leenwoorden *targa* (*D* 726 *parma.i. scuto, tar* : *B* 7ʳ4 *targa* en *D* 2958 *peltarum, targena* = *B* 27ʳ12), het daarvan afgeleide *getarged* (*D* 2259 *scutati, getargede* = *B* 20ʳ21) en *coitte mœre* (*D* 103 *careni, co itemœres oþþe asodenes wines*: *B* 2ʳ11 *coittemœres*) [27] wijzen wel ten vroegste op de tijd van Edward de Belijder († 1066) indien ze niet na de Verovering te dateren zijn. Een grondige studie van de taal zou dus ten volle de moeite lonen, daar ze ons een idee kan geven van de voor de overgangstijd kenmerkende strijd tussen traditie en gebrek aan traditie (bewuste vernieuwing was het wel niet).

Eén feit staat vast: vóór we over de voorgeschiedenis van de Digby-groep een oordeel kunnen vellen, moeten we het aandeel van de verschillende handen in *B* zo nauwkeurig mogelijk bepalen. Als werkhypothese zouden we dan kunnen vooropstellen, dat elke hand aan één geglosseerd Aldhelmhandschrift, dat thans verdwenen is, beantwoordt. Het is natuurlijk best mogelijk dat twee handen, die in *B* niet op dezelfde bladzijden verschijnen, uit eenzelfde Vorlage glossen afschreven, of ook dat eenzelfde scribent twee of zelfs meer handschriften vóór zich kreeg; en de eigen kennis en vindingrijkheid van een glossator mag evenmin uit het oog verloren worden. Toch zal bovengenoemde werkhypothese belangrijke vorderingen in de goede richting mogelijk maken.

Buiten de Aldhelmhandschriften bestaat er echter nog materiaal, dat bij dit onderzoek moet betrokken worden. Het gebeurde wel meer, dat interlineaire glossen met hun lemmata uit de tekst gelicht en tot een glossarium-op-de-tekst verwerkt werden. Een dergelijk glossarium op Aldhelm is ons bewaard in een handschrift van het British Museum, nl. Cotton MS Cleopatra A III ; het berust op geen enkel van de ons bekende geglosseerde Aldhelmhandschriften [28]. Zolang dergelijke glossaria de volgorde van de tekst blijven volgen, is het niet moeilijk elke glosse terug in haar tekstverband te plaatsen. Maar zijn de glossen tot een alfabetische volgorde omgewerkt, dan wordt de taak van de filoloog minder eenvoudig. Is de orde een A-orde, d.i. worden de glossen alleen naar de beginletter gerangschikt, dan kan men wel nog hier en daar groepjes aantreffen, die de woordorde van de tekst bewaard hebben. Bij de AB-orde is dit wel al gecompliceerder, daar de woorden er veel meer door elkaar gegooid zijn. Kwamen Aldhelm-

(27) Dit laatste leenwoord werd het eerst verklaard door MUSTANOJA *l.c.*

(28) W. STRYKER, *The Latin-Old English Vocabulary of Cotton Ms Cleopatra A III* (Diss. Stanford), geciteerd door H.D. MERITT, *Fact and Lore About Old English Words*. Stanford, 1954.

glossen tenslotte terecht in glossaria die ook de woordenschat van andere auteurs verwerkten, dan blijft ons speurwerk vaak tot gissingen beperkt. Het staat namelijk vast dat Aldhelm niet al zijn geleerde woorden uit eigen lectuur kende, maar er ook uit bestaande Grieks-Latijnse en Latijns-Latijnse glossaria heeft gehaald. Overeenkomsten tussen verklaringen in van dergelijke glossaria afgeleide Latijns-Oudengelse woordenlijsten aan de ene kant en Oudengelse glossen in Aldhelmhandschriften aan de andere kant plaatsen ons voor bijna onoplosbare problemen. Dit blijkt o.m. wanneer we de Aldhelmglossen met de oudste Oudengelse glossaria (Corpus, Epinal, Erfurt) gaan vergelijken. In zijn aan deze glossaria gewijde studie geeft Lindsay een lijst van Corpusglossen, waarvan hij vermoedt dat ze uit een geglosseerd handschrift van Aldhelm's werk werden geëxcerpeerd; maar zekerheid is op dit gebied wel zelden te bereiken [29].

Wat nu bepaald het Brussels handschrift betreft, kunnen we ons afvragen hoe de bronnen van de glossering er uit zagen. De glossen die ad hoc uitgedacht werden, moeten we hier natuurlijk buiten beschouwing laten. Aldhelm werd zeker al heel vroeg geglosseerd, al bezitten we geen Aldhelmglossaria of geglosseerde handschriften van vóór de 10e eeuw. In de 8e en de 9e eeuw hadden zijn lezers wel niet minder tekstverklaringen nodig dan in de 10e of de 11e eeuw. Is het overigens uitgesloten dat Aldhelm zelf een geannoteerde uitgave zou bezorgd hebben? Om een klein stukje dichter bij de kern van het bronnenprobleem te geraken, heb ik uit het Brusselse handschrift alle marginale glossen geëxcerpeerd waarbij het tekstlemma herhaald is [30]. Bij die studie kwam aan het licht dat slechts een veertigtal van deze 247 glossen ook in *D* voorkomen. Van de 247 herhalen een zestigtal een in het handschrift interlineaire glosse, de overige geven een andere vertaling. Ongeveer een derde van het totaal werd gelexicaliseerd, d.i. substantieven (soms ook adjectieven) krijgen de vorm van de nominatief, werkwoorden die van de eerste persoon van de indicatief praesens. We staan hier dus voor een poging om uit de tekstglossen een glossarium samen te stellen, ofwel komen die randglossen uit een bestaand glossarium (desgevallend zelfs een alfabetisch?). Van onmiddellijk belang voor ons werk is echter, dat meer dan de helft van deze randglossen in het derde handschrift van deze groep (MS. Royal 6.B.VII) voorkomen, hoewel het slechts een 500-tal glossen telt

(29) W.M. LINDSAY, *The Corpus, Epinal, Erfurt and Leyden Glossaries* (Publications of the Philological Society VIII). Londen (1921), blz. 97 vlg.
(30) Een uitgave verschijnt eerlang in *Anglia*.

(met zijn 5500 glossen heeft *D* nog geen zesde ervan). Slechts een grondige (en tijdrovende) studie van details kan geleidelijk meer licht brengen, en misschien zelfs de probleemstelling veranderen. *B* 34ᵛ10 staat bij *rudentium* een thans bijna geheel uitgeschrapte glosse, en dit is ook het geval met *saginauerit* in de volgende regel. Bij deze woorden komen in *D* geen glossen voor, maar na inzicht van het Corpusglossarium kunnen we de geschrapte glossen resp. als *hlæglendra* en *meste* lezen, vgl. Wright-Wulcker, *Vocabularies*, 9[27] *bombosa, hlægulendi*; 45[1] *saginabant, mæstun.*

Aldhelm werd ook op het vasteland gelezen en we vinden dan ook Aldhelmglossen in Steinmeyer-Sievers' *Althochdeutsche Glossen.* Maar minder bekend is zeker dat de Oudengelse glossen van het Brusselse handschrift aanleiding hebben gegeven tot één van de oudste blijken van belangstelling voor het Oudengels in ons land. In het reeds vermelde afschrift van de Brusselse codex, MS. 4164-4166, zijn achteraan ook *Glossulæ in Aldelmum* afgeschreven (fol. 73ʳ vlg.). De scribent heeft hier niet alleen Latijnse tekstverklaringen afgeschreven, maar ook enkele Oudengelse, en die vergeleek hij zo mogelijk met woorden uit zijn eigen taal. Zo vinden we op fol. 73ʳ: *Glarea.i.cyslum. ceoslum. an mon kieselsteen*; 74ʳ *crepante nauclerii porticulo. steorman nopendes holme hamele,* en boven *steorman*: .i. *stuerman*; 76ʳ *rediuiua. linum, flex, puto vlas;* 77ʳ *saliuaribus. repagulis, bredlum* .i. *breydel*[31]. Deze glossen zijn zo klein geschreven, dat ik ze tot nog toe lang niet alle heb kunnen ontcijferen. Ik hoop echter weldra over het werk van deze comparatist een uitvoeriger verslag te kunnen uitbrengen.

(31) Vgl. B. 39ᵛ15 glareis, cyslu*m*; (randglosse) Glareis, ceoslu*m*.
2ʳ8 crepante nauclerii porticulo, steor'm'an'es', nowendes helme hamele.
20ʳ saliuarib*us* repagulis, midlu*m*, bridlu*m*
Een enkele keer slaat onze comparatist de bal mis : bij *grustu* (*B* 52ᵛ2 *crustu, ornatu, pompa*) waagt hij de veronderstelling « an hinc wel toegerust .i. bemandt » (73ʳ).